

ефективності. Селяни столичної Харківської області виконали лише 45,3% річного плану хлібозаготівель, а колгоспи – 90,8% [8, 584], отже колгоспи виявилися зручною організаційною формою масового вилучення зернових, ніж одноосібники, що зайвий раз вказує на мету і завдання здійснення суцільної колективізації. Лютий – березень 1933 р., як і весняна сівба 1932 р., виявили відсутність насінневих резервів, позаяк якісне зерно було забрано до хлібозаготівель. Так, станом на 20 лютого 1933 р. Харківська область мала 35,6% обсягу насіння необхідного для сівби [7, 610]. 5 лютого 1933 р. була опублікована доповідь С.В. Косіора про підсумки хлібозаготівель, яку він виголосив на пленумі ЦК ВКП(б) 24 січня. Початковий план хлібозаготівель з врожаю 1932 р. – 356 млн. пудів, зменшуваний тричі, що становили 138 млн. пудів, виконали в обсязі 255 млн., а з врожаю 1931 р. заготовили 440 млн. пудів [8, 642, 643].

Завдання третьої хвилі хлібозаготівель визначив союзний уряд постановою від 21 січня 1933 р. Зокрема, Україна мала дати 256 млн пудів основних зернових культур, з них одноосібники 24 млн. пудів [8, 607]. Валовий збір зернових у 1933 р. становив 22,2 млн. т, що майже на 10 млн. т більше від попереднього року [2, 449]. Темпи виконання хлібозаготівель в одноосібному секторі були повільними, але неухильно зростали: 11 серпня вони виконали 7% [10], а 17 серпня 18% річного завдання [11]. Найвищою активністю вирізнялися селяни Київської, Дніпропетровської, Одеської областей та АМСРР – 43,5% [11]. Протягом місяця динаміка хлібозаготівель суттєво змінилася, тому що одноосібники на середину вересня виконали 70% річного плану хлібозаготівель [12], тобто досягли рекордних показників, порівняно з 1931 та особливо 1932 р. До них продовжували застосовувати репресії (м'ясоподаток, натурштраф, позбавлення корів і житла тощо). Так, Бабанська сільрада Київської області використала "тверде завдання" до селян, а Клишівська сільрада Зінов'євського району Одеської області "оштрафування одноосібних господарств" за невиконання "контракційних зобов'язань та самозобов'язань по хлібозаготівлі" [7, 638, 639]. Діяли "чорні дошки" та інші форми і методи репресій проти селян, але вони не вирішували проблеми заготівель, яка залежала від реального валового збору та обсягу вилучення. 6 жовтня 1933 р. селянський сектор виконав 83% річного плану хлібозаготівель [13]. "Твердоздавці" виконали на середину грудня 1933 р. 40% річного завдання [14].

Восени 1932 р. було колективізовано 74,4% селянських господарств, 86,9% орної землі та 80,3% посівної площі, а 24191 колгосп став основним виробником зернової продукції – 76,7%, а одноосібники – 12% [7, 636]. Фактично одноосібні господарства зосереджувалися в північних та центральних районах України, які не були зерновими. Питома вага одноосібного сектора в сільськогосподарському виробництві зменшувалася, а державні планові завдання зростали. Селянські господарства не мали фінансової підтримки з боку держави, але були джерелом для наповнення її бюджету. Хлібозаготівлі виявилися організаційною формою державної повинності для селян-одноосібників, виконання якої відбувалося за класовим принципом, відтак з'явилися категорії "твердоздавців", "контрактантів", "індивідуалів", "одноосібників". Вони розраховували винятково на власне

господарство, не маючи підтримки від колгоспів та радгоспів, а почасти ставали "насінневими донорами" у суспільненого сектору. Малодослідженими залишаються форми та методи хлібозаготівель в селянських господарствах районів та областей, тобто регіональний та особливо національний аспект.

1. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 – 1929 роках (історико-економічний аспект): Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 1992.
2. Голод в 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
3. Селянство і Радянська влада у 1928 – 1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
4. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.
5. Безгин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930 – 1960-е годы // Отечественная история. – 2002. – № 2.
6. Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928 – 1933 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006.
7. Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів / 2-е вид., стереотипне. – К., 1993.
8. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.
9. Голодомор 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
10. Виконання річного плану хлібозаготівель на 11 серпня // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 14 серпня.
11. Перебіг хлібопоставки // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 17 серпня.
12. Перебіг хлібоздачі на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 12 вересня.
13. Перебіг хлібоздачі на 6 жовтня (за даними Уповкомзагот РНК) // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 жовтня.
14. Перебіг хлібоздачі по Україні (Станом на 15 грудня 1933 р.) // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 18 грудня.

О.В. Десятніков

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ "ВСЕРОБІТЗЕМЛІС" ПО ЗАХИСТУ ПРАВ НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ У ПЕРІОД НЕПУ

Реформування аграрного сектору економіки України вимагає належної уваги до забезпечення прав трудівників села. Важлива роль у цьому має належати професійним спілкам. Проте, на сьогодні вони охоплюють досить незначну кількість сільськогосподарські робітників. Це зумовлюється і специфікою праці у сільському господарстві, і недостатнім розвитком галузевих організацій. Остання ризика не в останню чергу зумовлена тим, що сучасні профспілки є у багатьох відношеннях наступниками профспілок радянської доби, успадкувавши, окрім їхнього досвіду, й багато недоліків. Щоб їх подолати, необхідно визначити основи діяльності радянських профспілок. Доба НЕПу, що характеризувалася запровадженням ринкових засад господарювання,

супроводжувалася також лібералізацією діяльності громадських об'єднань, зокрема професійних спілок. У цей період налагоджувалася їхня робота у нових економічних умовах, що поєднує його із сучасністю. Отже, звернення до досвіду цього історичного періоду має не лише суто науковий інтерес, але й практичне значення. Метою цієї статті є вивчення умов створення спілки Всеробітземліс та її діяльності по захисту найманих сільськогосподарських робітників у 20-ті роки ХХ ст. Об'єкт дослідження – сільське господарство України у зазначений період, предметом виступає професійна спілка Всеробітземліс.

Попри досить широке коло праць, присвячених темі найманої праці у сільському господарстві України у добу НЕПу [1], діяльності професійної спілки "Всеробітземліс" досить мало. Цінну інформацію з проблеми несуть різнопланові публікації друкованого органу спілки – "Сільсько-господарський пролетар". Проте, на наш погляд, видання мало насамперед інформаційний характер, і, у певній мірі, пропагандистський. Тим не менш, усі наступні дослідники профспілкового руху на селі у 20-ті роки ХХ ст. спиралися на його публікації. Справді об'єктивне вивчення проблем, пов'язаних із роботою "Всеробітземлісу" із сільськогосподарськими наймитами, розпочалося із 1990-х років. Насамперед слід відзначити ґрунтовну монографію С.Р. Ляха, у якій автор на нових методологічних принципах торкається практично усіх аспектів теми найманої праці на селі доби НЕПу [2]. Над розробкою теми працювали також В.А. Кондрашов [3], В.І. Марочко [4], О.М. Мовчан [5].

Профспілковий рух в Україні після остаточного утвердження радянської влади опинився під контролем з боку ЦК РКП(б). У травні 1920 р. за ініціативи працівників центрального апарату "Всеросійської спілки робітників землі і лісу" ("Всеробітземліс") утворено південний, тобто український, ЦК спілки із губернськими відділами. У повітах республіки профспілкові комітети створено у 1921 р., низові ж секретаріати створити повсюдно до кінця 1920-х років так і не вдалося [5, 157].

У боротьбі за диктатуру пролетаріату радянській владі потрібні були на селі вірні союзники і помічники. Такими могли бути наймити, об'єднані у профспілку та комнезами. До видання "Тимчасових правил про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах трудового типу" (квітень 1925 р.) робота по регулюванню найманої праці на селі велась майже виключно через профспілку "Всеробітземліс" [6, 1]. У партійних колах щодо неї не без підстав існувало переконання, що ця профспілка швидше паперова, ніж реальна. Підставою для такого переконання слугувало те, що її діяльність розвивалась надзвичайно слабо. У свою чергу, слабкість "Всеробітземлісу" у ЦК пояснювали головним чином відсутністю в ньому активних комуністів та недостатньо уважним ставленням до нього партійних органів [7, 38]. Таке розуміння проблем профспілки ще більше ці проблеми поглиблювало й відділяло від неї селян. "В очах рядової спілкової маси надто міцно вкоренився погляд, що голову не обирають, а призначають вищі відповідальні органи", – констатувалося на сторінках "Сільсько-господарського пролетаря" [8, 7]. Отже, відсутність у низових секретаріатах наймитів, вихідців з села, призводила до того, що ці осередки не користувалися авторитетом серед їхніх членів [5, 159].

Важливу роль у захисті трудових прав наймитів покладалися Веробітземлісом на обов'язковість укладання трудової угоди між ними та наймачами. Це мало б уможливити дотримання останніми передбачених законодавством тривалості робочого дня, умов праці, харчування, надання відпусток тощо. За участю "Всеробітземлісу", НКП, РСІ та радянських органів було розгорнуто кампанію, направлену на обов'язкове укладання трудових угод із обов'язковим дотриманням законодавчих норм. Проте юридичні перепони викликали невдоволення не лише серед заможних селян, позбавлених можливості відкрито розширяти своє господарство, та серед середняків, але й серед сільської бідноти, позбавленої можливості знайти застосування для своєї праці [9, 14]. Тому ігнорування вимоги укладання трудової угоди стало буденним явищем. Так, у 1927 р. їх уклали лише 58,5% наймитів, у 1928 р. – 70,7% [10, 258], а із загальної кількості сільрад реєстрували трудові угоди у 1927 р. 75,6% і 84,3% у 1928 р. [11, 27].

Ситуація, що склалася, стала предметом обговорення на II Пленумі Всеукраїнського центрального правління "Всеробітземлісу". У дебатах по виступу голови президії вказувалося на те, що в умовах переважання найму робітників так званими трудовими господарствами нове законодавство ставило перед ними непосильні умови укладання трудової угоди. Результатом цього стало те, що "...на селі дядько дивиться на спілку як на ворога, а батрак ховається від спілки, бо боїться, що його дядько не візьме на роботу, коли він зі спілкою зв'яжеться" [12, 22]. Справді, траплялися випадки, коли опіка спілкою своїх членів наштовхувалася на протидію наймачів. Наприклад, у Мелітопольській окрузі скотопромисловці відмовлялися брати на роботу членів спілки на умовах встановленої нею зарплати, а сама оплата праці скотогонів знизилася [13, 9]. Тому проти укладання трудових угод на встановлених законодавством умовах виступали й самі профспілкові діячі. Так, у дебатах на пленумі висловлювалися навіть категоричні оцінки цієї кампанії: "Зробіть облік, скільки дасть доходу селянину його господарство, й ви побачите, що воно не зможе оплатити наймита по договору. Селянство дивиться на спілку так, що спілка утворює для селянина умову, що не можна виконати" [12, 22].

Нерозуміння селянством функцій профспілки з одного боку, та з другого – формальне її ставлення до своїх обов'язків, викликали невдоволення профспілкою на селі. Зрозумілими бачаться скарги селян: "Ми громадою хочемо найняти такого-то, а союз говорить, повинні такого-то члена союзу, та обов'язковий день відпочинку, восьмигодинний робочий день, ставка союзу та плата за угоду"; "У мене 5 душ дітей, годувати нічим. Хотів одного віддати в наймити. Треба укласти угоду в союзі. Поїхав – не застав. Другий раз – прочекав цілий день. У результаті угода коштує дорожче, ніж сам хлопчина. Хазяїн не хоче тримати. Дома годувати нічим" [14, 16 – 17]. Також невдоволення селян викликала протекціоністська фінансова політика з боку держави по відношенню до спілки, видача різноманітних субсидій, що викликало ситуацію безвідповідальності профробітників у розтраті засобів [15, 35]. Разом із тим, слід зазначити, що нерозуміння селянством роботи профспілки зумовлювалося й низьким освітнім рівнем наймитства – 55% його чисельності

були неписьменними, не кажучи вже про незнання елементарного розуміння суті законодавства, роботи державних органів тощо [10, 258].

Головним недоліком щодо захисту наймитів на селі було те, що сільські ради, незважаючи на поширення їхніх прав, не проводили майже ніякої роботи в цій галузі і обмежувалися лише реєстрацією трудових угод, що робилося механічно, внаслідок чого сільськогосподарським інспекторам праці доводилося розривати зареєстровані угоди як кабальні [16, 259]. Порушення наймачами трудового законодавства часто не зустрічало достатнього опору з боку низових профорганів та органів влади на селі [17, 118]. У низових органах "Всеробітземлісу" Сумської округи спостерігалось навіть замовчування нового закону про найом і велася попередня договірна практика, в той час як окривдділу не чинив необхідної протидії [18, 38].

Наслідком помилок у роботі "Всеробітземлісу" серед сільськогосподарських наймитів стало те, що чисельність організації зростала вкрай повільно. Так, на 1920 р. чисельність членів профспілки складала 50 тис. чол., а у 1929 р. досягла 190 тис. чол., що складало приблизно 20% від загальної кількості зареєстрованих наймитів [2, 101, 104].

Між тим, попри негативні моменти у роботі, "Всеробітземлісу" вдалося провести ряд заходів, направлених дотримання наймачами норм трудового законодавства. Так, за підтримки спілки наймачі змушені були збільшити з 1925 р. по 1929 р. заробітну плату пересічно на 25 крб. [19, 75; 20, 19]. Як вказувалося вище, поступово збільшувалася кількість осіб, що підписували трудові угоди. Значно активізувалася допомога безробітним сільським пролетарям шляхом регулювання ринку праці у місцях їхнього накопичення. У 1927 р. видано закон про умови праці пастухів, а після видання закону про критерії визначення куркульських господарств (1929 р.) спілка розгорнула активну кампанію, направлену на боротьбу із "куркульською експлуатацією", яка полягала у контролі над умовами праці робітників у господарствах "куркульського типу". Після прийняття закону про обов'язкове страхування наймитів (1928 р.), профспілка домоглася того, що близько 60% сільськогосподарських робітників, що працювали за наймом у одноособових селянських господарствах, уклали страхові угоди [5, 173–176].

Разом із тим, активізація діяльності "Всеробітземлісу", що мала безперечні позитивні результати у справі покращення умов праці наймитів, зумовлювалася насамперед новими настановами партії. Саме із другої половини 1920-х років радянська влада вже чітко стала на шлях поступової боротьби із капіталістичними елементами на селі, тобто із заможним селянством, і утвердження натомість соціалістичного способу господарювання. Виконавцем політики боротьби із "куркулями", які не могли вести ефективно господарство без застосування найманої праці, стала спілка "Всеробітземліс". Так, формою натиску на заможне селянство стала організація спілкою страйків наймитів, що працювали у "куркульських" господарствах [21, 67].

Слід зазначити, що, попри активізацію діяльності "Всеробітземлісу", негативних моментів у її роботі не поменшало. Також слід підкреслити, що до кінця 1920-х рр. профспілки так і не вдалося повністю втілити у життя прагнення держави захистити права найманих сільськогосподарських робітників, а посилення партійного контролю й керівництва не сприяли популярності організації серед селянства.

1. *Батрачество и пастушество в СССР. — М., 1929; Отход на заработки сельского населения Украины в 1925-26 году. — Х., 1928; Плешков П. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве. — М.-Л., 1928; Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сборник. — М., 1926; Овсянников В. Нормирование заработной платы работников земли и леса // Наёмный труд в сельском хозяйстве. — М., 1926.*
2. *Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990.*
3. *Кондратов В.А. Створення та діяльність профспілки сільськогосподарських робітників України (1920-1933 рр.). — 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. — К., 1996.*
4. *Марочко В.І. Селянська кооперація і профспілки: Проблема захисту соціальних прав товаровиробників // Профспілки України. — 1996. — №3-4.*
5. *Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1929 рр.). — К., 2000.*
6. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ). — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3559.*
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1080.*
8. *Касило. Про профспілкову роботу на селі // Сільськогосподарський пролетар. — 1925. — №3-4.*
9. *ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5729.*
10. *ЦДАВОВУ. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 3394.*
11. *ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 455 (1925 р.).*
12. *ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 21 (1927 р.).*
13. *Левіков К. Як у нас живуть наймити-скотогони // Сільськогосподарський пролетар. — 1926. — №7-8.*
14. *ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2118.*
15. *ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2117.*
16. *ЦДАВОВУ. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 3394.*
17. *ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 99 (1929 р.).*
18. *ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2218.*
19. *ЦДАВОВУ. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 4274.*
20. *ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 8400.*
21. *ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751.*

Н.М. Жулканич

ЕВОЛЮЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ УМОВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Ще задовго до початку руйнування командно-адміністративної системи її економічна складова не забезпечувала нормальний розвиток народного господарства. Це проявлялося в системному розбалансуванні товарно-грошових відносин, регіональних диспропорціях та наростанням неефективного розподілу. Навіть звичайні, повсякденні товари ставали несподівано дефіцитом або й взагалі недоступними на певний період. Ще більш різючих диспропорцій зазнавала промисловість, банківська система, сільське господарство. Спочатку ці системні збої керівна верхівка СРСР подавала як упушення окремих високоповажних партійно-господарських керівників, згодом — як недостатню роботу окремих міністерств чи відомств, ще пізніше — недосконалістю системи планування та міжгалузевого розподілу. Однак кризові